

Hal Ghargħur

Ir-Raħal fuq I-Għolja

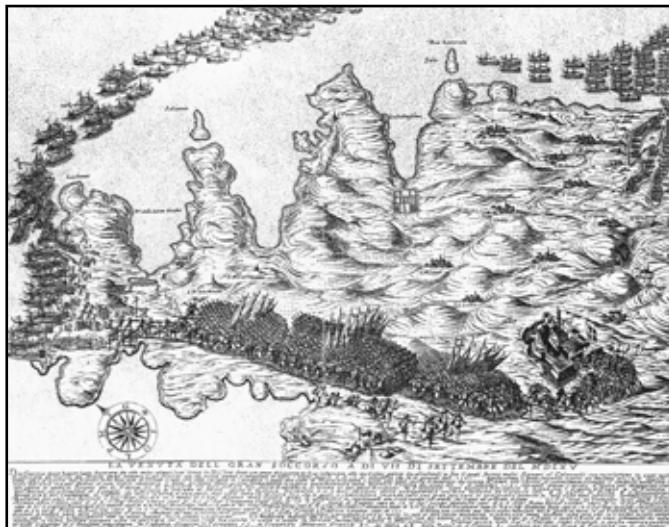
Erba' mixjiet f'Rahal li Jsaħħrek

Julian Bezzina

Hal Ghargħur | L-Istorja fil-Qosor

Stilla fuq il-gholja hamra, l-emblema ta' Hal Ghargħur tassew tixraq lil dan ir-rahal li ghad għandu dawk il-karakteristiċi ta' rahal tipiku mali, bi djar qodma, niceċ_, kappelli u toroq imserrpa li jwassluk fil-pjazza tiegħu, iċ-ċentru ta' kull attivită. Il-kulur ahmar tal-gholja jfakkrek fis-silla u l-peprin homor fl-ghelieqi mtarrġa li jagħtu lill-kampanja tiegħu dak il-kulur ahmar skur fl-istaġuni tagħhom. Il-Motto tiegħu *Excelsior* li jfisser oħla jew aktar għoli jixraqlu tassew minhabba l-qaghda ġeografika tiegħu, u għalhekk donnu jiddandan għax hu għoli aktar mill-irħula girien tan-Naxxar, il-Mosta u Hal Lija.

Litografija tal-isbark tal-Gran Soccorso nhar is-7 ta' Settembru 1565. Fuq, mal-lemin jidher Casal Grigor

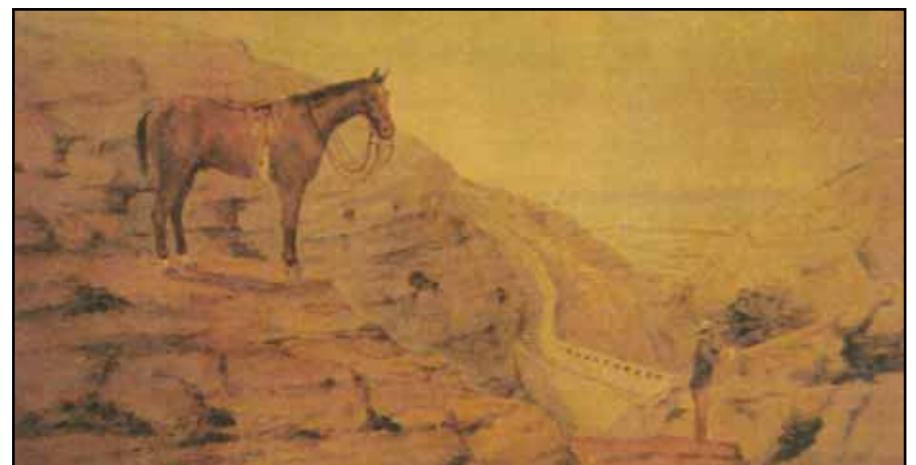
Mifrux fuq firxa ta' art, b'żewġ widien kbar, wieħed kull naħa u b'massa kbira ta' blat għeri bejn il-bokok tal-widien, Hal Ghargħur

għandu hafna x'joffri jekk min iżzuru jkun ifitdex mixjet fil-kampanja tiegħu, xenarju u ambjent b'sahħtu. Forsi kienet din il-massa kbira ta' blat għeri li tidher sewwa minn Ghajn Riħana u Burmarrad li nebbhet lil Annibale Preca biex isejjahlu: ‘*Pagus nudae nuditatis*’, (Rahal għeri, bla veġitazzjoni). Tassew li forsi dan l-gharef studjuż bibliku ma harisx lejn dan ir-rahal minn fejn seta’ jarah sewwa. Din l-istess massa ta' blat għeri jikbru fuqha hafna speci tal-*Flora u l-Fauna* tal-gżejjer Maltin. F'hofor fuq il-blat li bilkemm joqghod fihom ftit centimetri ta' hamrija hamra jikbru fjuri u pjanti selvaġġi li jieħu hsiebhom biss il-Hallieq u fi zmien in-nixfa jissaqqew mirakolożament billi jiġbdu l-umdità mill-blat xott.

Il-fjura selvaġġa, d-dubbiena kannella (*brown orchid*) bil-warda helwa tagħha kannella bellusija u s-saqħtar bil-fjuri tiegħu żgħar vjola li jiġbed lejh n-nahal, li wara li jkun ġabar minn fuqu l-pollen u nektar b'heffa kbira jerġa' lura lejn il-kaxxa tiegħu biex jagħmel l-ghasel, li Malta ilha magħrufa għalih sa minn żmien il-Feniċi. Din id-dehra sabiha tan-natura forsi ġibdet ukoll l-attenzjoni ta' missier il-botanika Maltija, il-professur Stefano Żerafa li twieled f'dan ir-rahal fl-1791. Hawnhekk se niġu f'wahda mill-mixjet tagħna barra r-rahal u naraw b'għajnejna stess is-sbuhija tal-kampanja ta' madwaru.

Hija haġa ferm diffiċli li wieħed isib imnejn origina l-isem tiegħu għax fl-imghoddi dan kien magħruf bhala *Casal Grigori u Gargur*. Iżda

Pittura ta' Sir Elliot Wood ħdejn Victoria Lines u ż-żiemel tiegħi 'Merriman' (1897)

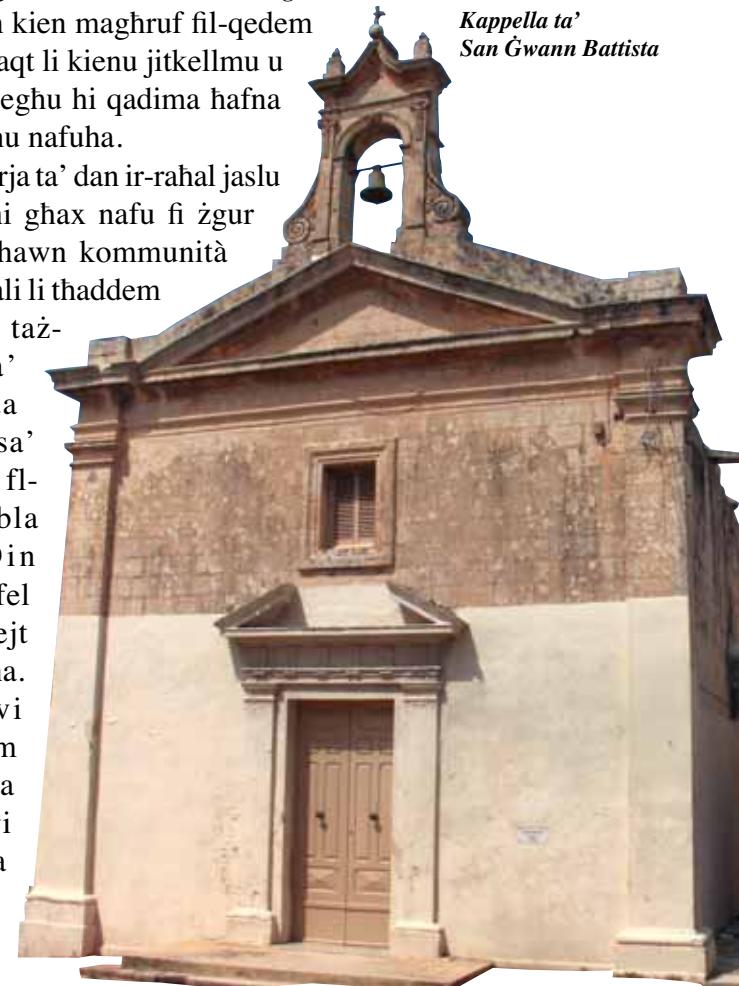

I-ewwel isem huwa l-eqdem wieħed li nsibu miktub fi tliet dokumenti uffiċjali li huma:- Ir-reġistru tad-Dejma (1419), r-rapport tal-Vizita Apostolika ta' Mons. P. Dusina (1575), u d-dokument notarili tat-Twaqqif tal-Parroċċa ta' San Bartolomew (1610). Barra dawn wieħed għandu jsemmi wkoll l-ewwel reġistru tal-magħmudijiet tal-istess parroċċa li jibda mid-9 ta' Jannar, 1599 fejn insibuh miktub ukoll *Casal Grigori*. Irridu nghidu wkoll li n-nutara u l-kartografi maltin u barranin kitbu l-isem tiegħu xi ftit differenti. Iżda l-kappillani ta' dan ir-rahal, sa mill-bidu tas-seklu tmintax, l-aktar Dun Salvatore Zarb li kien mill-istess rahal bdew jiktbuh Gargur, għal raġunijiet li ma nafuhomx. L-istess isem kien l-isem uffiċjali tiegħu fi żmien il-Kolonjalizmu Britanniċu. L-isem uffiċjali tiegħu tal-lum, *Hal Ghargħur*,

seta' kien dak li bih kien magħruf fil-qedem min-nies tal-post waqt li kienu jitkellmu u għalhekk l-origni tiegħu hi qadima ħafna u impossibli li nkunu nafuha.

L-gheruq tal-istorja ta' dan ir-rahal jaslu sa żmien ir-Rumani ghax nafu fi żgur li hawnhekk kien hawn kommunità agrikola kummerċjali li thaddem industria taż-żejt taż-żebbuġa fir-raba' seklu W.K. Meta kienet qed titwassa' Triq San Ģwann, fl-1955 instabett ġebla kbira tonda. Din kienet il-parti t'isfel ta' magħsra taż-żejt taż-żebbuġa Rumana. Wara aktar skavi rriżulta li kien hemm ukoll ġebla ohra kbira rettangolari b'żewġ hofor fiha għall-hażna taż-

*Kappella ta'
San Ģwann Battista*

Dehra ta' Victoria Lines

żejt. Barra dawn fil-post deħru l-pedamenti ta' kamra mdaqqsa forma ta' "L". Il-magħsra illum nistgħu narawha fid-Domus Rumana tar-Rabat iżda s-sit arkeoloġiku intilef għal dejjem.

Il-perjodu Għarbi li gie wara dak Ruman halla wkoll it-tifikiriet tiegħu fl-ismijiet ta' xi nahat bhal Sqaq il-Qiegħed (Qiegħed ġejja minn Qajjed li tfisser fizzjal għoli fl-armata), Xwieki (post fejn jikber ħafna xewk), Ĝwiedi (gholja żgħira) u Qortin (ponta għolja tal-art). Ma' dawn irridu nżidu d-dahla ta' żewġ djar li hemm fi Triq il-Ġdid, msaqqfa bil-hnejjiet u hi ta' stil għarbi. Bhal din id-dahla għadna naraw ukoll f'xi nahat qodma fl-irħula t'Għawdex. Kif ukoll l-iskultura semitika li għad naraw meta nżżuru Sqaq Warda.

L-istoriku Achille Ferris fil-ktieb tiegħu: *Descrizione delle chiese antiche di Malta* jħid li l-Knisja ta' San Ģwann il-Battista ta' dan ir-rahal hija wahda minn tal-ewwel li nbiet wara li l-Għarab halley Malta (1223). Il-qedem tagħha jikkonfermah Mons. Pietru Dusina (1575) fejn semmieha bhala "antichissima" (qadima ħafna).

Il-ħmistax u s-sittax il-seklu kienet l-agħar żmien fl-istorja tar-rahal minħabba l-inżul għalgharrieda tal-furbani fuq ix-xtut qrib tiegħu, jgħabbu dak li jisirqu minn għand in-nies foqra tar-rahal u jaqbdūhom biex jehduhom ilsiera. B'hekk dan ir-rahal naqas sewwa min-nies għax dawk li rnexxielhom jehilsuha bdew imorru fl-irħula 'l bogħod minn dan

il-perikolu. Barra dan, il-pesta hafna drabi xterrdet fil-gżejjer tagħna, l-aktar li tisemma hi dik tal-1592 meta hafna mill-vittmi gew midfuna fiċ-ċimiterju ta' San Ģwann fl-istess rahal. Is-sbatax il-seklu beda bil-hatra tal-Granmastru Alofu De Wignacourt, bniedem ta' kuraġġ kbir li l-ewwel ma haseb kien fid-difiża tal-gżejjer tagħna. Għalhekk in-nies reġgħet giet toqghod fih u sentejn wara t-twaqqif tal-parroċċa ta' San Bartolomew fl-1610, bdew jibnu l-knisja parrokkjali. Il-qalba tar-rahal bdiet tiehu s-sura li għandha llum, it-trejqi qed doq tal-karrettu qalb l-ghelieqi bdew jinbidlu f'toroq bil-bini fuq kull naha. Ma tul il-mixjiet tagħna fir-rahal se naraw djar ta' għamliet differenti li nbnew fis-sekli li ghaddew, iżda hafna minnhom gew irranġati jew mibnija mill-ġdid.

Kif tasal Hal Ghargħur

Tal-linjal Numri 55 u 56 jitilqghu mill-Belt għal Hal Ghargħur jghaddu minn ġo n-Naxxar u jiefqu quddiem il-knisja parrokkjali. Min juža l-karozza tieghu jista' ukoll jasal Hal Ghargħur minn Bahar iċ-Ċagħaq lejn it-telgha tal-Madliena. It-triq tghaddi għal Hal Ghargħur minn fuq il-Pont tal-Madliena.

Hajr

Il-Kunsill Lokali Ghargħur jixtieq jirringazzja lill-awtur is-Sur Julian Bezzina; Is-Sur Victor Rizzo ta' Din l-Art Helwa li ha hsieb il-proġett sa l-ahhar; Is-Sur Jan Hallen mill-Iżvejza għar-Ritratti tieghu.

© Kunsill Lokali Ghargħur - 2009
ISBN 978-99909-980-7-8

Ritratti ohra minn Victor Rizzo, Mark Azzopardi u Kunsill Lokali Ghargħur.
Stampat: Best Print Co. Ltd, Qrendi

Pubblikazzjoni tal-Kunsill Lokali Ghargħur:

Sindku	Mario Gaucii
Viċi Sindkur	Mark Azzopardi
Kunsilliera	Pio Fenech, Michael Mifsud, Alfred Muscat

Profil tal-Awtur - Twieled Hal Ghargħur nhar is-6 ta' Mejju 1945 u tħallek l-iskola primarja tar-rahal, fil-Kulleġġ ta' Stella Maris, u wara, fis-Seminarju tal-Arcisqof. Sa miill-1963 kien ihaddan l-istorja ta' rahal twelidu u kiteb numru ta' artikli fil-gazzetti lokali u ktejjeb ohra.

Nota tal-Awtur.

Dan il-ktejjeb inkiteb fl-ewwel persuna plural sabiex dawk li jżuru l-villaġġ waħedhom isibu ruħhom akkompanjati. Dan il-ktejjeb ikun l-kumpanija tagħhom.

L-Ewwel Mixja (siegħa u nofs)

Madwar il-Patrimonju tar-Rahal

Għalkemm żjara f'din il-knisja hija dejjem interessanti, nirrakkomandaw li wieħed għandu jżur il-Knisja Parrokkjali fil-ġimha tal-festa, meta din tkun imżejna bid-damask ahmar u hafna ogħġetti tal-arti li normalment ikunu merfugħin matul is-sena jkunu għal wiri. Il-festa ta' San Bartolomew tīġi cċelebrata fl-ewwel Hadd wara l-24 t'Awwissu. Il-bini tal-knisja beda fl-1612 u hadet 26 sena biex kienet lesta. Is-sena 1638 hija minquxa maċ-ċinta tal-koppla. L-arkitett Tumas Dingli beda dan il-proġett meta kellu biss 19-il sena u għalhekk kienet wahda mill-ewwel knejjes li bema. Tumas Dingli kien gej minn familja ta' *scalpellini*, jigifieri dawk li jaħdmu l-lavur u l-iskultura. Hu kien dahal ghax-xogħol tal-bini wara li kien tħalllex x'aktarx ma' Ġanni Attard, arkitett magħruf iehor. Il-knisja hi mibnija f'għamla ta' salib Latin u thares lejn il-Punent kif kienet l-użanza ta' dak iż-żmien. Il-knejjes kienu jinbnew hekk biex in-nies fil-knisja tkun thares lejn il-Lvant, lejn

Dehra tal-Knisja Parrokkjali

Is-Saqaf Troll u l-Koppla

Gerusalem fejn ghex u miet Ĝesù Kristu. Mibnija erba' mitt sena ilu u ddekorata tul dan iż-żmien min-nies tar-rahal li għalkemm kien fuq żejnu dan it-tempju b'opri artistici tal-aqwa skulturi, pitturi u induraturi ta' żmienhom. Meta nidħlu fiha jkollna dehra li ssahħrek ta' dan il-ġojjel tal-arkitettura. Is-saqaf nofs tond u l-koppla huma miksija b'ružuni ndurati fuq id-disinn tal-Kaptan Robert Mizzi. Fuq il-pendenti ta' taht il-koppla naraw l-Evangelisti mpingiġja mill-pittur Ĝużeppi Briffa fl-1938. Il-pilastri ta' madwar il-knisja huma ta' stil Doriku jiġifieri magħmlin forma ta' flawt (l-instrument mużikali). Il-hitan tal-ġnub huma wesghin biżżejjed biex iżommu fuqhom it-toqol tas-saqaf tond stil Ruman.

Nibdew id-dawra tagħna mal-knisja minn hdejn il-fonti tal-magħmudija. Dan il-fonti, skond Achille Ferris “*e' di buona idea ma di cattiva esecuzione*” (disinn tajjeb imma xogħol mhux daqshekk tajjeb). Forsi kkritika l-iskultur li għamel l-istatwa ta' San Ģwann Battista jħammed lil Ĝesù. L-ewwel artal li naraw hu dak tal-Madonna ta' Parir it-Tajjeb (Bon Kunsill), li fih naraw ukoll lil Santu Rokku u San Bastjan. Il-pittura ta' dan l-ortal hi xogħol ta' Frangesco Zahra li għalkemm mhix iffirmsata, fuqha hemm is-sena ta' meta saret, 1763.

Il-kwadru jinsab ġo gwarniċ skolpit bejn żewġ kolonni li għandhom il-kapitelli tagħhom ta' stil Korintin. Hawnhekk ta' min jammira l-iskultura fina ta' dan l-ortal. Il-kwadru tieghu jfakkarna fiż-żmien ikrah tal-pesta u meta n-nies fqar ta' għażiex kien jidher lejn dawn iż-żewġ qaddisin biex jidħlu għalihom quddiem Alla. In-naha t'isfel tal-kwadru naraw dawk milquta minn din il-marda jitkolu l-ghajnejha tal-qaddisin.

Nibqgħu mexjin max-xellug biex naraw l-ortal li jmiss iddedikat lill-Madonna taċ-Ċintura. Il-kwadru tieghu hu

Pittura tal-Madonna tal-Bon Kunsill ta' F. Zahra

wkoll attribwit lil Frangesco Zahra u fih naraw, barra lil Madonna u l-Bambin Ĝesù lil Sant' Andrija, Sant Antnin, San Girgor il-Kbir, Santa Rosalija, Santa Monika u Santu Wistin. Hawnhekk naraw dan l-ghadd ta' qaddisin għax l-antenati tagħna meta kien jidher lejn jippli t-titħbi t-titħbi fil-kwadru l-ġdid lil dawk il-qaddisin li lilhom kien iddedikat qabel. Fih naraw lil San Girgor il-Kbir ghax fir-rahal, fl-imghoddi kien hawn kappella ġo

Pittura tal-Madonna taċ-Ċintura

ghalqa fil-post maghruf bhala “*tal-Ferha*” ddedikata lil dan il-qaddis li giet ipprofanata mill-isqof Baldassare Cagliares fl-1618. Ghalhekk l-obbligu li kellu l-bidwi li jagħmel il-festa tal-qaddis gie trasferit f’dan l-ortal. Xi storici jghidu li setghet kienet din il-kappella li tat l-isem *Casal Grigori* lil dan i-rahal. L-ortal hu mżejjen ukoll bi skultura ndurata bħall-ortal l-ieħor. Meta nbniet il-knisja dan l-ortal gie ddedikat lil Sant’Andrija u San Girgor u l-kwadru kien juri l-Madonna tal-Providenza, lil dawn iż-żewġ qaddisin u lil Santa Rożalija u lil Sant’Antnin. Dan illum jinsab fil-kappella ta’ San Ģwann Battista. Ma’ ġenb dan l-ortal insibu l-pulpu li qiegħed fuq konfessjonarju.

Koppla bil-pitturi tal-erba’ Evangelisti

Il-Pulpu fuq il-Konfessinarju

In-Niċċa l-ġdidha ta’ San Ĝużepp

li tinsab in-naha l-ohra tal-knisja, għamilhom Turu Fenech mastrudaxxa tas-sengħa minn dan ir-rahal.

Nimxu ftit u naraw l-ortal sabiħ tal-Madonna tar-Rużarju. Il-konfraternità tar-Rużarju mqaddes twaqqfet fl-1608 fil-knisjal-qadima ta’ San Bartolmew fejn kien hemm artal iddedikat lill-Madonna taħt dan it-titolu. Meta mbaghad inbniet din il-knisja, sar artal ġdid fiha ddedikat lill-Madonna tar-Rużarju. Fil-kwadru ta’ dan l-ortal naraw ’il Madonna u l-Bambin Gesù jagħtu l-kuruna tar-Rużarju lil San Duminku u lil Santa Roža

Dan hu xogħol sabiħ fl-injam li sar minn xi hadd magħruf bhala Mastru Salvu madwar l-1738. Biex jitla’ fuq il-pulpu, il-predikatur jitla’ taraġ li jgħaddi mill-imramma ta’ wieħed mill-pilastri maġġuri.

Minn hawn inharsu ’l fuq u naraw dehra shiha tal-koppli bir-rużuni, il-għirlandi ndurati u twieqi tal-hġieg ikkulurit li jirrapreżentaw l-angli.

Wara l-pulpu naraw in-niċċa ta’ San Ĝużepp bil-vara artistika tal-qaddis mahduma fil-kartapesta minn Karlu Darmanin fl-1864. Din in-niċċa, kif ukoll l-ohra ta’ San Bartolmew

L-Altar tal-Madonna tar-Rużarju

Pittura tal-Krucifissjoni

tieghu, bi stil manjerista pinga xena partikulari tal-Kruċifissjoni, meta Ĝesù qal lil Ĝwanni: Hawn hi Ommok (Ĝw.19 v26)). Ix-xena hija ta' djalogu dirett bejn Ĝesù, Ommu u Ĝwanni, filwaqt li l-pittur pinga lill-halliel it-tajjeb trankwill ghax kien għadu kif qala' l-mahfra ta' dnubietu u l-grazzja li kien se jieħdu l-ġenna mieghu, hbielna l-wiċċ tal-halliel il-hażin. Din hi wahda mill-ahjar xogħliljet ta' Lazzaro Pisani li pinga fl-1915. L-ortal ma fihx hafna skultura għax l-ispazju hu limitat.

Nidħlu fis-sakristija biex nghaddu ghall-kor. Il-paviment tagħha hu

ta' Lima. In-naħa ta' fuq naraw lil Missier Etern u l-Ispirtu s-Santu, filwaqt fih naraw ukoll medaljuni bil-misteri tar-Rużarju. Ghalkemm il-pittur tieghu mhux magħruf, bla dubju mill-istil tieghu hu xogħol tal-Kavallier Fra Luqa Garnier u sar fl-1659c. L-ortal bi rħam kulurit jidher li hu xogħol ta' marmista mill-aqwa, tant li jitqies bhala t-tieni l-isbah artal tal-knisja. Mhx anqas id-dekorazzjoni artistika tieghu, imżejen b'erba' kolonni skolpiti u ndurati, u l-iskultura fina l-ohra tieghu.

L-ortal li jmiss hu dak tal-Kruċifissjoni bi kwadru artisiku ta' Lazzaro Pisani fejn uriena l-hila

Il-Lapida ta' Dun Ĝwann Dumink Grech

miksi bil-lapidi tal-oqbra li darba kienu fil-knisja, qabel ma l-art tagħha ġiet pavimentata bl-irham. Interessanti hafna hi l-lapida ta' Dun Ĝwann Dumink Grech li tinsab fin-nofs. Dan il-qassis kien ġej minn familja stmati hafna u sinjura tant li ġie mħammet mill-Kappillan tal-Kolleġġjata ta' San Pawl tal-belt Valletta u bhala parrinu kien Crasmus Miraglia li kien xi kavallier. Xejn ma nafu fuqu ghajr dak li nsibu miktub fuq il-lapida tieghu u fit-testment fejn halla hafna ġid lill-knisja parrokkjali tar-rahal. L-ewwel sentenza tal-kitba fuq il-lapida miktuba

L-Altar ta' San Bartolomew

Pittura tal-Martirju ta' San Bert minn G. Calì

b'Latin klassiku turina li kien ibahhar x'aktarx bhala kappillan tax-xwieni tal-Ordni ghax hemm miktub li meta kien jara l-qamar fil-faži tieghu ileqq fuq bahar imqalleb, Alla ha ħsiebu.

Mis-Sakristija nghaddu ghall-kor fejn nistgħu nammiraw l-ortal ta' San Bartolomew bl-iskultura ndurata tieghu. L-antenati tagħna qabbdu l-aqwa skultur ta' dak iż-żmien Vincenzo Casanova biex jagħmlu din l-akbar biċċa xogħol tal-knisja. Hadem mieghu huh Antonio. Huma kienu mill-Isla u minn familja ta' *scalpellini* (skulturi). Il-kwadru ta' dan l-ortal impingi minn Giuseppe Calì jurina l-martirju ta' San Bartolomew li jixbah hafna dak li hemm fil-knisja ta' dan il-qaddis fuq il-gżira Tibertina f'Ruma, impingi minn Frangesco Manno mitt sena qabel. Il-pittur jurina l-hila tieghu kif pinga l-ġisem gheri tal-qaddis xwejjah u dak mibni tajjeb tal-manigold, li jikkun trasta ma' dak ċkejken tal-anġli jittajru bil-kuruna tal-glorja u l-palma tal-martirju fir-rokna ta' fuq tal-kwadru. Il-kulur ahmar tal-mantell u d-demm imixerred fl-art tal-qaddis ifakkarna fil-kwadru tal-qtugh ir-ras ta' San Ģwann ta' Caravaggio.

Mal-ġenb tal-kwadru naraw sitt kolonni skolpiti b'kapitelli Korintin

Pittura tal-Aħħar Ċena

u statwa ta' San Pietru u San Pawl wahda kull naħha, fil-waqt li fuqu naraw dekorazzjoni artistika ta' skultura fina indurata ta' anġli, frott, fjuri, u weraq. Fuq l-ortal tal-irħam hemm niċċa żgħira magħluqa bi grada tal-fidda fejn jinżamm ir-relikwarju tal-qaddis. Taht il-mensa tal-ortal hemm il-manikin bir-relikwi ta' San Teofilu. Fuq is-sedji tal-kor naraw zewg kwadri kbar tal-pittura li juru t-Twelid ta' Gesù u l-Aħħar Ċena attribwiti lil-Frangesco Zahra. Il-figura ta' Gesù f'dak tal- Aħħar Cena u l-kompożizzjoni tagħhom fl-istil *chiaro scuro* jikkonfermaw li dawn huma xogħol ta' dan il-pittur jew tal-bottega tieghu. Interessanti hafna

Pittura tat-Twelid ta' Gesù

s-sors tad-dawl fix-xena tat-Twelid ta' Ĝesù, li donnu ġej mill-Bambin, filwaqt li x-xena barra hi mdawla bid-dawl tal-qamar.

Nidħlu issa fis-sakristija l-ohra fejn naraw ghadd ta' kwadri ohra mal-hitan tagħha. Il-kwadru tal-benefattura sinjura Katerina Sammut hu wieħed mill-ahjar kwadri ritratti ta' Lazzaro Pisani. Kwadru ritratt iehor hu dak tal-Kappillan Dun Pietru Pawl Zammit impingi minn Ĝużeppi Duca, li wkoll urienā l-hila tieghu f'dan it-tip ta' pittura. Il-kurċifiss kbir li hemm hu dak li jkun fuq l-ortal maġġur fil-Ġimha l-Kbira. Tahtu hemm it-trittiku antik ta' Ĝwanni Maria Abela impingi fuq l-injam fl-1587 għal knisja

l-antika ta' San Bartolomew. Hawnhekk nistgħu naraw pittura ohra ta' San Bartolomew xogħol minn Gaspare Formica, pittur minn Piacenzia li halla xi ffit xogħlijiet tieghu f'Malta. Fuq il-kaxxarizzi hemm kwadri ohra fosthom ta' San Pankrażju ta' Taormina. F'nofs il-kaxxarizzi insibu relikwarij antik li fih ir-relikwi ta' hafna qaddisin.

Nerġghu noħorgu fil-knisja u nduru fuq ix-xellug fejn naraw l-ortal tal-Madonna tal-Karmnu u San Mikiel. Il-kwadru hu xogħol ta' Giuseppe Cali. Dan l-ortal u dak li rajna tal-Krucifissjoni n-naha l-ohra tal-knisja m'humiex dawk originali ghax fl-1915 gew imdahħla l-ġewwa f'alkova mill-bennej Ghargħuri Mikiel Sciberras. Fuq il-lemin tal-ortal naraw l-ortal ta' San Ĝużepp bil-pittura artistika tieghu li tirrapreżenta l-Familja Mqaddsa tal-istess pittur. Dan ukoll hu mżejjen bi skultura fina ndurata u erba' kolonni bil-kapitelli Korintin. Madwar it-tieqa tonda bil-figura ta' David magħmula bil-hġieg ikkulurit naraw żewġ anġli u skultura ohra. Taht l-ortal magħmul mill-irħam ikkulurit hemm niċċa b'manikin bir-relikwi ta' San Teodoru, martri Ruman.

L-Altar ta' San Ĝużepp

Ma' ġenb il-bieb lateral hemm in-niċċa ta' San Bartolomew. Il-vara hi kapulavur tal-arti (*barocco classico*) skolpita fl-injam f'Ruma fis-seklu sbatax jew qabel u waslet fir-rahal fl-1772. L-ebda dokument għadu ma nstab li juri min hu l-iskultur, iżda fl-arkivju tal-parroċċa hemm riċevuta awtentika bid-data tat-23 t'April, 1771, meta Don Saverio Maria Anastasi rċieva s-somma ta' 123 skud u 17 il-karlin minn għand Dun Ĝwann Maria Gafà biex ihallas lill-prokuratur Vincenzo Ambrosini f'Ruma għal din il-vara. Ghalkemm mhux sew li xogħol prestiġjuż bħal dan *barocco classico* ikun attribwit lil xi wieħed mill-iskulturi li kienu jagħmlu xogħlijiet tal-arti f'Ruma fis-sbatax jew fit-tmintax il-seklu, sewwa li nghidu li din tixbah hafna lil dik li hemm fil-Basilika ta' San Ĝwann Lateran, f'Ruma skolpita fl-irħam minn Pierre Le Gros iz-Zghir (1666-1719). Meta waslet fir-rahal kienet ghada njam u nafu li kien Frangesco Zahra, l-aqwa pittur Malti tas-seklu tmintax li ksiha bil-ġibs u żebaghha. Zgur li kienet wahda mill-ahhar xogħlijiet li għamel qabel miet fl-1773. Imbagħad din reġġhet ġiet miżbugħha u ndurata minn Francesco Coleiro fl-1912. Fiha

In-Niċċa ta' San Bert

Dehra tal-Orgni

nistghu nammiraw il-hila tal-iskultur u l-induratur, kemm fl-iskultura tal-wicċ u tal-partijiet mikxufa tal-vara, kif ukoll fl-isgraffiti ndurati li bihom hu mżejjen il-mantell. Il-fiżonomija tal-wicċ turi dak li qal Kristu: *Israeli li fih m'hemmx qerq.*

Issa nersqu lejn l-eqreb pilastru maġġur tal-knisja biex fuqu naraw il-lapida li tfakkar il-konsagrazzjoni tal-knisja u tal-ortal fit-22 t'April, 1736. Ftit qabel dan il-jum l-ortal maġġur, li nistghu narawh sewwa minn hawn, sar tal-irham ikkulurit. Fil-parti ta' fuq, il-pannelli tal-irham huma hodor filwaqt li t'isfel huma horor. Il-pannelli huma mdawra bi strixxi ta' rham isfar. Il-parti ta' fuq tal-ortal hija itwal u tistrieh fuq biċċa skultura ta' rham abjad f'għamla ta' werqa tal-akantu. Il-faccata tal-ortal fiha żewġ pannelli ta' rham ahmar bil-vini bojod qishom żewġ funtani. Donnu l-marmista ried ifakkarna li Ĝesù hu l-ilma haj. Minn hawn ukoll nistghu naraw dehra sabiha tal-gallerija tal-orgni. Id-dekorazzjoni tagħha tixbah lil dik tal-koppla bir-ružuni indurati. Fiha hemm orgni li sar fl-ahhar tas-seklu dsatax minn Giovanni Felter. Dan l-orgni, li

ma għadux jintuża minhabba l-hsara li għandu, kien jahdem bil-minfah li kien ihaddem raġel jew tifel bl-imradd waqt id-daqq.

Qrib l-ewwel pilastru maġġur hawn l-ortal tal-Kunċizzjoni Immakulata. Interessanti għalina li nkunu nafu li din hija l-unika pittura impittra barra minn Malta li hawn fil-knisja. Hijha kopja tal-Kunċizzjoni tal-pittur Spanjol Bartolome' Murillo u saret fil-belt ta' Intra qrib il-Lago Maggiore, l-Italja. Fil-parti t'isfel hemm miktub li tpittret minn Rinaldi u Avandiero fl-1904 u hallas ghaliha Antonio Debono. L-iskultura ta' madwar il-kwadru u ta' fuqu tixbah lil dik tal-ortal li ohra ta' din in-naha.

L-ahħar artal li se nżuru hu dak ta' San Franġisk de Paola. Il-pittura tieghu, li ma naħux min għamilha, turi wieħed mill-mirakli tiegħu. Dan ukoll hu mżejjen bil-kolonne skolpiti u skultura ohra ndurata. L-ortal hu l-uniku wieħed miksi bl-irham f'din in-naha. Il-bieb żgħir li hawn fejnu jagħti għat-taraġ tal-bejt.

Wara li dorna dawra mal-knisja, mibnija u mżejna fi żmien erba' mitt sena, żgur li naqblu ma' dak li darba kiteb dwarha Br. Dennis Roberts; *Il-ġid kollu tar-rahal qisu tferraħ fil-knisja, l-ghajnej titgħemmex bid-dija tat-tiżżejjen, fuq il-kolonne bi skultura fina, fuq is-saqaf tond, fuq il-ħafna artali d-deheb ileqq fid-dawl safi tal-Mediterran.*

Pittura tal-Kunċizzjoni Immakulata

Fil-Qalba tar-Rahal

Dettal fuq il-bieb prinċipali

It-tieni mixja tagħna tibda mill-pjazza tar-rahal u naqbdu Triq Mons. Luigi Catania li nsibuha quddiem il-knisja n-naha tal-lemin. Iżda qabel nibdew il-mixja, ejjew inharsu lejn il-knisja biex nammiraw is-sbuhija tagħha. Il-bini tal-knišja hu dak originali li bena Tumas Dingli, barra l-faċċata li kienet regħġet inbniet mill-għid fl-1743 bl-istil barokk, mingħajr ma tellfet xejn mis-sbuhija simetrika tagħha. Il-knisja hi forma ta' salib Latin, bil-koppla finnofs u thares lejn il-punent. Dan kien l-istil tal-bini tal-knejjes sa mill-ahħar snin tas-seklu sittax.

Il-faċċata għandha tliet taqsimiet mifrudin minn xulxin b'erba' pilastri bil-kapitelli Korinti. Fit-

Dehra tal-Kampnari

taqsima tannofs, fuq il-bieb prinċipali naraw statwa helwa ta' Ĝesù Bambin iżomm is-salib. Din qieghda ġo trijangolu fejn hemm ukoll is-sena ta' meta inbniet il-faċċata, 1743. Fuqha naraw tieqa forma ta' warda. Iżda l-attrazzjoni prinċipali tal-faċċata hi l-altoriljev li hemm fuq din it-tieqa li jirrapreżenta lil San Bartolomew, imdawwar bl-angli, tiela' l-fuq lejn is-sema, filwaqt li aktar 'il fuq taht is-salib hemm anglu jistenna lil-qaddis bil-kuruna tal-glorja. It-taqsimiet tal-ġnub fihom niċċa, wahda ta' San Pietru u l-ohra ta' San Pawl. Hawnhekk ukoll naraw kwadrant tal-arloġġ f'kull taqsima. L-arloġġ tal-lemin hu dak li jdoqq kull kwarta u li ghalkemm kien magħmul fl-1756 għadu jaħdem u jżomm il-ħin sewwa. L-anqas biss kienu għaddew mitt sena minn meta l-arloġġar Olandis, Christian Huygens applika l-pendlu li kien ivvinta Galileo fuq l-arloġġ, biex din l-invenzjoni tkun tista' taħdem sewwa, li f'dan ir-rahal kien hawn arloġġ. Dan idoqq il-kwarti u sīgħat fuq żewġ qniepen fil-kampnar ta' fuqu. Il-forma estetika tal-kampnari taqbel hafna mal-bini sabih ta' din il-knisja. Il-qniepen il-kbar ta' dak tax-xellug kienu magħmulu fil-funderija tal-Ordni ta' San Ģwann minn Giacchino u Francesco Trigance.

It-triq li se nżżuru, qabel kien jisimha Triq Britannja. L-isem tagħha

jfakkarna fil-kolonjaliżmu Ingliż. Iżda ftit ta' żmien ilu ġiet imsemmiha għal Mons Luigi Catania. Dan il-qassis twieled fir-rahal u wara li ha l-quddiesa sar kappillan ta' Haż-Żabbar. Wara hafna żmien f'dan ir-rahal, sar il-kappillan tal-korp tal-pulizija. Billi kien miet meta kien għadu mal-pulizija sarlu funeral bl-unuri militari u ndifen fiċ-ċimiterju ta' San Ģwann f'Hal Ghargħur. It-tieni bini mal-lemin tagħna kien jintuża bhala l-iskola primarja mill-1900 sa 1929 meta tlestit l-iskola l-ġdida. F'dan l-istess bini Giuseppe Cali pinga il-kwadru titulari ta' San Bartolomew tal-knisja parrokkjali fl-1902. Il-pittur kien għażel irġiel mir-rahal bhala mudelli biex ipingihom.

Id-Dar tal-iskola Primarja l-qadima

Aktar 'l-isfel fuq ix-xellug id-dar numru 15 kienet id-dar ta' Mons. L Catania. Quddiemha naraw bini tipiku tal-bidu tas-seklu għoxrin b'gallerija twila tal-hadid. Fiha nistgħu nammiraw id-disinn u x-xogħol fin tal-haddied.

Meta ninżlu aktar 'l-isfel niltaqgħu mal-ewwel liwja fejn naraw l-uniku bini neo-klassiku tar-rahal. Inħarsu 'l-fuq u naraw il-pilastri tieghu imżejna bil-kapitelli tal-ordni Joniku (Griek). Dan il-bini kien waqa' fil-gwerra u

Il-faċċata neo-klassika bil-pilastri u kapitelli

Dar tipika ta' palazz Malti

inbena fil-bidu tas-seklu għoxrin. Faċċata ta'dan, dar numru 44 u 46 kien l-ahhar hanut tradizzjonali tal-inbid li nghalaq. Dan kien popolari hafna mas-suldati ingliżi tul il-gwerra meta dawn kienu stazzjonati qrib u wara man-nies tar-rahal li kienu jmorru fih għal xi tazza nbid.

Nibqghu mexjin u naraw is-saqien tipiči ta' din it-triq qadima. F'wieħed mis-saqien naraw il-mithna li kif narawha llum imneżza mit-taghmir tagħha ġġibilna nostalgijsa. Il-hsieb tagħna jmur daqs mijja u ħamsin sena ilu, meta it-tahhan kien jitla' fuq il-bejt, iħares lejn il-pinnur u jsib li r-riħ qed jonfo biżżejjed biex ihaddimha. Malajr idoqq il-bronja u jibda jarma l-qlugh. Il-bronja kienet bebbuxu kbir magħruf fil-botanika bhala Charonia Variegata li jkun

L-ahħar hanut tat-titotla tar-rahal

rega' nbena fl-istil originali tieghu. In-naha l-ohra tat-triq hemm il-bini tas-Soċjetà tal-Museum li waqqaf San Ĝorġ Preca. Għalkemm għandu faċċata kbira u sabiha din ma tistax tidgawda billi t-triq hi dejqa hafna. Nimxu aktar 'l-isfel u naraw dar kbira b'gallerija tal-injam magħluqa, palazz tipiku mali, li skond l-istil tieghu

imtaqqab fit-tarf tiegħu. Il-hoss tal-bronja jkun is-sinjal ghall-bdiewa li t-tahhan se jhaddem il-mithna u malajr jibdew jingħabru hawnhekk bix-xkejjer tal-qamh fuq il-karettuni. X’dehra sabiha meta dan iħoll l-irbit tal-qlugh biex dawn jibdew iduru.

Inkomplu nimxu f’din it-triq u nduru max-xellug biex naqbd Triq San Ģwann sa ma naslu qrib l-Iskola Primarja tal-Gvern. Din inbniet bejn l-1927 u l-1929. In-numru tat-tfal jattendu l-iskola kien kiber sewwa u għalhekk inhass il-bżonn li tinbena skola ġidida. Din ġiet ippjanata tajjeb hafna bi klassijiet spazjuži u mdawwla, mibnija madwar bitħha kbira. Għandha żewġ bibien wieħed għas-subien u iehor għall-inbniet. L-iskultura tal-ward madwar it-twieqi għamilha Dun Spiridjone

*L-Arma ta'
Michigan, USA*

Il-Mitħna

Sammut minn Hal Balzan li kien skultur tajjeb hafna.

Id-dar li hemm fil-kantuniera faċċata tal-iskola inbniet fl-1932 minn emigrant li ġie lura pajjiżu u għalhekk fuqha naraw l-arma ta' Michigan, l-Amerika. Il-kelma *Tuebor* fin-nofs tagħha tfisser *Niddefendi* u hija parti mis-sentenza erojka bil-Latin:-

Dum spiro Tuebor (Niddefendi sa l-ahhar nifs). Din hi referenza għall-gwerra civili Amerikana. Fuqha naraw kitba oħra bil-Latin:- *E pluribus unum* (Minn hafna wieħed). Madwar l-arma iż-żewġ criev amerikani (l-Elk u l-Moose). Taht hemm kitba oħra bil-Latin:- *Si quaeris peninsula amoena circumspice* (Jekk qed tfitteż peniżola sabiha, hares madwarek). Fuq l-arma hemm raġel bl-ixkubetta jiddefendi ż-żewġ peniżuli u t-tlugh ix-xemx li jfisser is-sbuhija tan-natura.

L-iskola Primarja tal-Gvern

*L-Arma ta'
New South Wales, Australia*

Aktar 'il fuq, fi triq San Bartolomew naraw dar t'emigrant iehor li rritorna pajiżu mill-Australja, fejn kienu jmorru l-Maltin biex ifittxu x-xogħol sa mill-bidu tas-seklu ghoxrin. Fuq il-bejt ta' din id-dar naraw l-arma ta' New South Wales u s-sena 1934. Tahtha hemm l-isem tal-innu Awstraljan:- *Advance Australia Fair* miktub minn Peter McCornick fl-1878. Iż-żewġ armi li rajna juruna kemm kienu grati l-emigrantini Maltin lejn l-art li laqgħethom.

Quddiem din id-dar naraw il-kazin tal-Partit Laburista, wiehed miż-żewġ partiti politici ta' għixxu u ffit il-fuq minnu hemm l-ghassa tal-pulizija, li kienet ukoll l-ewwel uffiċċju tal-Kunsill Ċiviku. Il-post hu wieħed minn dawk id-djar li kellhom xi sinjuri li

L-Ğħassa tal-Pulizija

Niċċa ta' San Bert fuq dar antika

joqogħdu fl-iblet, biex jiġu fihom ghall-btala jew ghall-kaċċa. Din kienet dar ta' familja mill-Furjana (Città Vilhena) u għalhekk naraw fuqha l-arma tal-Granmastru Antonio Manoel de Vilhena.

Triq San Bartolomew twassalna fil-pjazza tar-rahal fejn naraw djar u bini iehor interessanti li hawn madwar il-knisja. Induru max-xellug fejn hemm il-mafkar tal-ewwel Kunsill Civiku. Fejn jinsab dan il-mafkar fl-imghoddie

L-Arloġġ tax-Xemx mal-ġenb tal-knisja

kien hawn pompa mekkanika tal-ilma biex in-nies timla l-ilma mill-ġibjun kbir li hawn taht il-pjazza. Qrib tagħha naraw dar qadima tas-seklu tmintax li għandha niċċa helwa bi statwa ta' San Bartolomew.

Minn hawn nistgħu inharsu lejn il-knisja biex naraw l-arloġġ tax-xemx fuq in-naha ta' nofsinhar tagħha. Dan juri l-hin billi x-xemx thallid d-dell tal-ħadida fuq il-kwadrant. Jekk niċċekkjaw l-arloġġ tagħna mal-hin tiegħi, għandna niftakru li dan m'għandux hin tas-sajf jew tax-xitwa. Immorru fuq iz-zuntier tal-knisja biex naraw xi ffit graffiti li fadal mal-

Graffiti ta' Xini mal-ġenb tal-knisja

hajt tagħha. Hafna mill-graffiti li kien hawn thassru billi l-parti t'isfel tal-hajt, li kienet imbjadha, ġiet mibruxa. Dan il-brix mal-knejjes kien bhala arti iżda llum jitqies vandaliżmu. L-antenati tagħna kienu jpingu l-aktar ix-xwieni bil-bnadar bis-salib jew oħrajn bin-nofs qamar.

Quddiem iz-zuntier hemm il-każin tal-Banda San Bartolomew, binja tassep sabiħa li nbniet fl-1990 fuq pjanta tal-perit Carm Lino Spiteri. Il-faċċata tiegħu għandha żewġ galleriji twal u frontispizju b'hafna xogħol tal-skultura, li juri wkoll is-sena li fiha reġgħet twaqqfet il-banda. Il-ġebel tal-franka għal dan inqata' minn barriera f'dan ir-rahal stess. Ghalkemm din il-banda ilha mwaqqfa sa minn tmiem is-seklu dsatax, għal hafna żmien din kienet waqfet, iżda fl-1985 reġgħet ingħaqqdet mill-ġdid. Il-każin ikun miftuh matul il-jum kollu u għalhekk nistgħu nidħlu u narawha minn ġewwa. Ĝewwa naraw kwadri bir-ritratti ta' dawk li kienu jaħdnu nar tal-festa ta' San Bartolomew ta' diversi snin. Ma' ġenb dan il-każin naraw gallerija antika tal-ġebel fuq dar qadima.

Nghaddu għal wara l-knisja fejn hemm il-każin tal-Partit Nażżjonalisti, wieħed miż-żewġ partiti politici ta' għixx. Minn hawn nidħlu fi triq dejqa madwar il-knisja. L-ewwel sqaq li nsibu hu Sqaq ir-Rużarju li jfakkarna fil-Konfraternità tar-Rużarju mwaqqfa f'dan ir-rahal fl-1608, meta l-membri tagħha kieni jirreċitaw din it-talba fit-toroq. Is-sqaq fiex xi djar qodma hafna li ġew restawrat, fosthom dar li qabel kienet il-forn fejn kien jinhema l-hobż għan-nies tar-

Il-Każin tal-Banda ta' San Bert

Gallarija mikxufa tal-ġebel

Razzett restawrat fi Sqaq ir-Rużarju

rahal, qabel u ma' tul l-ahhar gwerra. Il-familja li kienet tmexxi dan il-form baqghet magħrufa bhala 'tal-furnara'. Nerġġi naslu fil-pjazza, iżda qabel nispiċċaw din il-mixja nammirraw dar oħra interessanti li tiġi quddiem il-knisja. Din għandha faċċata tassep sabiħa. Il-gallerija twila tagħha tistrieh fuq saljaturi skolpiti. Fuqha hemm ukoll niċċa ta' stil barokk li fiha statwa ta' San Pawl. Jidher li l-iskultur tagħha ha bhala mudell għaliha l-istatwa ta' San Pawl ta' Merkjour Gafà tal-belt Valletta.

Dar bil-gallerija tal-ħadid u niċċa barokka

It-Tielet Mixja (sagħtejn sa sagħtejn u nofs)

Lejn il-Victoria Lines

Nibdew ukoll din it-tielet mixja tagħna mill-pjazza u nghaddu minn quddiem il-Każin tal-Banda San Bartolomew għal wara l-knisja biex insibu Triq il-Kbira li qiegħda fuq il-lemin. Din hi l-eqdem triq tar-rahal u għalhekk tiehdok lejn il-Belt Valletta. Mhux biss, iżda jekk insegwu it-triq li ha Mons. Pietru Dusina fl-1575 biex min-Naxxar ġie fir-rahal, nindunaw li l-ewwel kappella li kien żar kienet dik ta' Santa Marija ta' Bernarda li tinsab fit-tarf ta' din it-triq. Fir-rapport tieghu isejjah lil din il-parti t'isfel tat-triq; - *ingressu casalis Gregor* (id-dħul ta' Hal Ghargħur). Triq il-Kbira hija triq dejqa u mghawġa u turina kif it-trejqqiet tal-karrettuni tal-imġħoddi inbidlu ma' tul iż-żmien u saru t-toroq tal-irħula tagħna.

L-ewwel ma tolqotna fiha hi niċċa helwa ta' San Ġiżep iħaddan lil Gesù Bambin, fuq dar Nu.2. Ftit 'l isfel hemm dar b'gallerija sabiha tal-ġebel li skond l-ghamla tagħha inbniet fis-seklu tmintax għal xi familja sinjura. Jekk inharsu lejn in-naha l-ohra tat-triq naraw galleriji tal-hadid tassew

Nicċa ta' San Ġiżep

artistiċi. Fihom nammiraw id-disinn u x-xogħol tal-haddied li hadimhom, ghakemm kien jahdem bl-ghodda ta' dak iż-żmien, il-forġa, l-inkwina u l-mazza. Iżda dak li hadem donnu sar biex jibqa' għal dejjem.

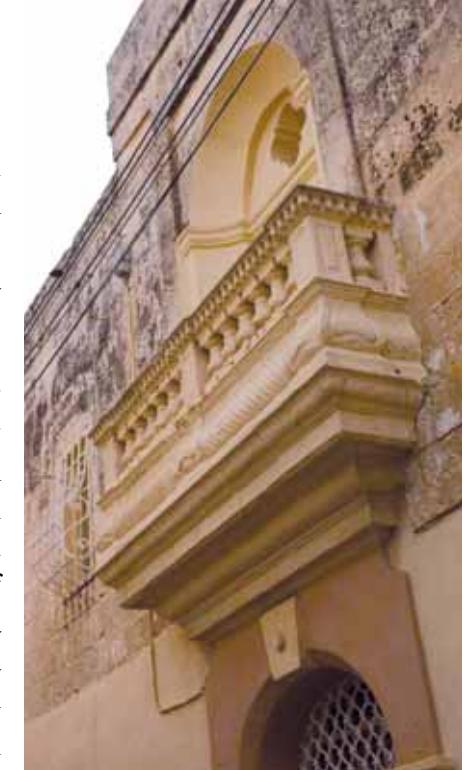
Meta nimxu tul din it-triq naraw faċċati ta' djar qodma li ġew irranġati tassep tajjeb, ghalkemm infethu twieqi godda u l-bibien tagħhom tkabbru jew iċċekknu skond kif xtaq is-sid, b'hekk intilef l-istil oriġinali tagħhom. Għandna niftakru li d-djar il-qodma ma kellhomx twieqi fis-sular t'isfel u kellhom biss twieqi fis-sular ta' fuq

Gallarija tal-Ġebel bil-Lavur

minhabba l-biża' li fih kienu jgħixu l-antenati tagħna. It-triqat ma kinux imdawla bil-lejl u spiss kienu jsiru attakki mill-furbani. Il-bibien kienu jkunu żgħar u b'sahħithom u mirfuda sewwa minn ġewwa bi stanga tal-hadid jew ta' l-injam. Kellhom habbata fuqhom u kienu jiissakkru b'serraturi kbar magħmulin mill-haddied lokali. Meta xi hadd iħabbat, is-sid jittawwal mit-tieqa li kienet tkun fuq il-bieb u jiftah biss jekk hu jagħraf lil dak li jkun habbatlu.

Gallariji tal-Hadid

Inkomplu l-mixja tagħna u naraw aktar niċċeċ. Fuq dar nru.31 hemm niċċa żgħira ta' San Pietru u ohra ta' San Alwiġi fil-bidu ta' Triq Il-Ğdida. Din it-triq li ironikament tissejjah Triq il-Ğdida fiha djar qodma ħafna. Fiha naraw niċċa ohra ta' San Bartolomew. L-skultur li għamel l-istatwa ha bhala mudell dik li hemm fil-knisja parrokkjali. Fit-tarf tas-saq fuq ix-xellug hemm żewġ djar li għandhom id-dhul tagħhom komuni minn kamra msaqqfa bl-arkati ta' stil Għarbi

Niċċa ta' San Bert

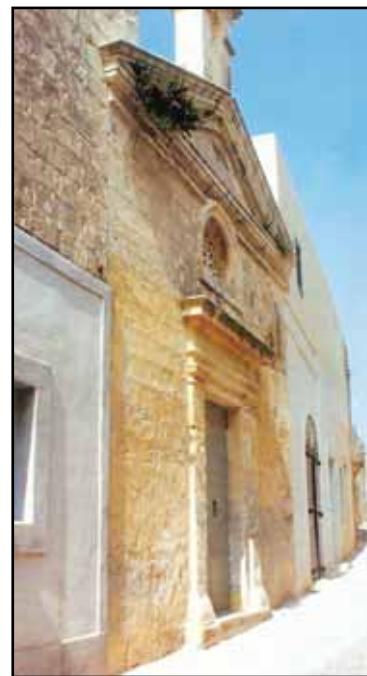
Niċċa ta' San Alwiġi

Niċċa ta' San Pietru

Bieb Normann imblukkati u Niċċa

Knisja Ta' Bernarda

u għalhekk jiista' jkun li huma ta' dak il-perijodu.

Nerġghu lura ghall-Triq il-Kbira. Fuq il-faċċata tad-dar nu. 50 naraw bieb stil Normann imblukkati u niċċa bi statwa tal-Madonna mtellgħha s-sema. Din hi wahda mill-eqdem djar f'dan ir-rahal. Aktar 'l-isfel hemm il-kappella ta' Santa Marija "ta' Bernarda" li nbniet originarjament minn Bernarda Cauchi fl-1573 u dokumentata fl-atti tan-Nutar Angelo Bonello tal-10 t'Awwissu, 1571. Din reġġhet ġiet mibnija fl-1659 minn Dun Luqa Mifsud. Il-faċċata tagħha ghalkemm semplicei għandha tieqa tal-ġebel tassew originali. Nistgħu nittawwlu minn tieqa żgħira fil-bieb tal-kappella biex narawha minn ġewwa.

Fuq l-arta tal-ġebel hemm il-kwadru tal-Assunta, li fuqu naraw ukoll il-qaddisin toffa San Cosma u San Damjan u l-appostli madwar il-qabar tagħha. Il-kwadru, li hu ta' pittur mhux magħruf, hu mqassam tajjeb, ghalkemm b'ħafna kuluri ċari. Mal-ġenb naraw kwadru iehor tal-Madonna bil-firma u s-sena ta' meta pingieħ:- "Filippo Dingli pittore Maltese, 1657, pittur tas-seklu sbatax li ftit nafu fuqu, ghalkemm halla hafna pitturi. Din il-pittura hija rari hafna ghax turi lil Omm Alla liebsa l-ahmar, tqila. Forsi din kienet għaliex ġiet mwarraba mill-knisja parrokkjali. L-art tal-kappella hi originali u miksi ja biċċ-ċangatura.

Pittura rari tal-Madonna bit-tqala

Inkomplu mexjin fi Triq il-Kbira u naraw fuq il-lemin tliet gallerijiet tal-ġebel b'saljaturi kbar, li bhalhom tara fuq xi palazzi fl-ibliet qodma ta' Malta.

L-ewwel sqaq antik li nsibu fuq ix-xellug, issa sar Triq il-Qieghed. L-isem tieghu hu korruzzjoni tal-kelma Għarbija, *Qajjied* li tfisser *Fizzjal tal-armata*. Qabel ma nbena hafna bini f'din in-naha dan l-isqaq kien iwasslek fi Triq il-Ġnien. Nghaddu minnu u naqsmu Triq Caravaggio. Minn hawn nistgħu naraw n-naha magħrufa “*tal-Ferha*” u Wied id-Dis. Il-wied ha ismu minn *Dis* pjanta tal-familja tal-qasab li fil-botanica tissejjah *Festuca Elatior*. In-naha “*tal-Ferha*” tfakkarna fil-kappella ta' San Girgor li darba kien hawn u li xi storiċi *Dar antika bil-Gallija tal-ġebel*

Il-Grupp tal-Kamra tan-Nar tal-1952

huma tal- fehma li din tat l-isem ta' Casal Gregori lil dan ir-rahal. Nibqgħu mexjin man-naħa tal-ghelieqi u nidħlu fi Triq l-Indipendenza. Minn hawn ukoll nistgħu nammiraw is-sbuhija li bih hu mdawwar dan ir-rahal. *Wied id-Dis* mhux wied kollu blat iżda kollu ghelieqi mtarrġa sal-qiegh tieghu. Fil-qiegħ tal-wied 'il bogħod mid-djar hemm il-kamra tan-nar li fiha jinhadem in-nar ghall-festa ta' San Bartolomew. Nibqgħu mexjin ma' l-ghelieqi sa ma nsibu Triq Żagħruna u minnha ngħaddu ghall-Triq 31 ta' Marzu.

Induru mal-lemin biex ninżlu minn sqaq li jwassalna fi Triq il-Ġnien,

Il-Palazz tal-Kmand

qrib il-Palazz tal-Kmand. Dan hu wiehed mill-palazzi li kien bena Sir Alexander Ball ghal-logutenent jew il-magistrat tad-distrett fi żmien ir-Re Gorg III. Kien inbena fl-1803 fuq il-pjanta ta' Antonio Cachia. L-irħama kommémorattiva bit-Taljan turi l-ghan ġħaliex inbena.

Minn hawn nistgħu naraw sewwa l-gholja "tal-Qortin" jew kif isibuha n-nies tar-rahal "il-Fanal" ghax hemm l-Inglizi kienu għamlu lanterna bhala sinjal ghall-vapuri naval tagħhom. Fuq din l-gholja hemm ukoll l-antenna li kienu waqqfu n-NATO, li llum tintuża mill-istazzjonijiet televiżivi lokali. Waqt li nibqgħu mexjin 'l-isfel mal-ġenb tal-wied ingawdu il-pajsaġġ rurali bl-ghelieqi mtarrġa, bil-hitan tas-sejjieħ u t-tiżwiq naturali li bih hu mżejjen *il-Wied ta' Santa Marija taż-Żellieqa*. Wara l-Palazz tal-Kmand, l-gholja fuq il-lemin hi magħrufa bhala "ta' Rħieb" (eremiti) ghax fil-qedem kien hemm eremitaġġ tal-patrijet Agostinjani.

Meta ninżlu aktar 'l-isfel naraw xena mill-isbah *tal-Victoria Lines, Baħar iċ-Ċagħaq u Qalet Marku*. Din it-triq saret wara l-Aħħar Gwerra Dinjija mill-prigunieri Germaniżi qabel dawn inhelsu. Għalhekk fuq il-lemin naraw is-sena, 1945 minquxa fuq il-blat. It-triq twassalna sal-pont tal-Madliena li jaqsam *Wied id-Dis*. Dan inbena mill-Inglizi wara li kienu bnew il-Fortizza tal-Madliena. Inbena fuq stil Ruman bħall-akkwedotti u l-pontijiet Rumani u gie jixraq hafna mal-ambjent tal-post. Minn fuqu ngawdu dehra sabiha ta' *Wied id-Dis* imżejjen b'hafna siġar u ġhelieqi mtarrġa. Il-fortizza tal-Madliena hija waħda mill-erba' fortizzi

Dehra ta' Victoria Lines f'Wied id-Dis

li kienu bnew l-Ingliżi matul il-Victoria Lines. It-tlieta l-ohra kienu ta' Bingemma, tal-Mosta u ta' Pembroke. Inbniet bejn l-1878 sal-1880, iżda reġġhet ġiet imkabba fl-1888, meta din ġiet attrezzata b'kanuni kbar minhabba li hi qrib il-portijiet. L-gholja tal-Madliena qabel kienet magħrufa bhala *Raħal Samudi* u fuqha kien hemm il-kappella antika ta' *Santa Maria Madalena*. Meta l-Inglizi bnew il-fortizza nehhew il-kappella u bnewha ftit 'il bogħod minnha. Sa ftit żmien ilu dan ir-rahal żgħir kien parti minn Hal Ghargħur.

Il-Pont tal-Madliena bid-data 1945

Nerġġu mmorru lura sal-Palazz tal-Kmand biex inkomplu l-mixja tagħna. Ftit 'il bogħod minn hawn hemm il-kappella ta' *Santa Maria taż-Żellieqa* l-aktar wahda devota ta' dan ir-rahal u hi ukoll wahda mill-isbah tal-pajsaġġ Malti. Inbniet l-ewwel darba fl-1560 u dokumentata fir-rapport taż-żjara Appostolika ta' Mons Pietru Dusina tal-1575. Skond dan ir-rapport inbniet ghax wahda xebba qalet li kienet dehritilha l-Madonna u fejqitha mill-marda li kellha. Jidher li Mons. Dusina kien kellem lil din ix-xebba ghax kiteb li kienet ghada hajja. Il-kappella reġġhet inbniet fl-1650 fuq pjanta tal-perit Tumas Dingli. Il-faċċata għandha tieqa tonda fin-nofs u Statwa tal-Assunta fit-trianglu ta' fuq. Naraw ukoll żewġ lapidi tal-irħam li fuqhom hemm miktub ir-rapport ta' Mons. Dusina bil-Latin u bil-Malti. Għandha kampnar wieħed li fis-Sainte-Croix minn Gulju Cauchi.

Il-Kappella taż-Żellieqa

Il-kappella tkun miftuha kull nhar ta' Sibt. Nistgħu narawha minn ġewwa billi nittawwlu mit-twiegħi li hemm taht il-lapidi li semmejna. L-artal tagħha imżejjen bi skultura fina u b'kolonni bil-kapitelli Korintin huwa tassew artistiku. Il-pittura tieghu hi xogħol ta' Rokku Buhagiar u saret fl-1759. L-artal hu miksi bi rham kulurit u jidher li għamlu marmista tajjeb. Fil-għad-dar il-kappella hemm kwadru ta' Emvin Cremona u tlieta ohra ta' Filippu Dingli hu Tumas, il-perit li għamel il-pjanta tal-kappella. Dan tal-ahħar pingħihom f'nofs is-seklu sbatax iż-żda ftit nafu fuqu. Il-kritici tal-arti jqisuh misterjuż ghax hadd ma jaf mnejn tħallek l-istil manjerista li bih kienu jpingu.

L-Assunta ta' Rokku Buhagiar

Il-Matmura tal-Bidwi

l-pitturi ewropej bejn 1520 u 1600. Meta ninżlu t-taraġ tagħha naraw siġar taż-żebug antiki hafna. Fi żmien ir-Rumani kien abbundanti minhabba l-industrija taż-żejt li kien hawn fir-rahal.

Il-villa li hemm qrib tagħha, kantuniera ma' Triq Caravaggio, kienet dwejra tal-kaċċjatur fejn kien iqatta' l-istaġun tal-kaċċa l-Kaptan Ronnie Smith, li kien aġġent tal-vapuri.

Nitilghu Triq Caravaggio u nidħlu fit-tieni triq mal-lemin, jisimha Triq Dimitrius Farrugia. Din hi msemmieha għal pittur li ma nafu xejn fuqu ghajr li pinga kwadru wieħed u li qiegħed fil-Basilika tan-Nadur, Ghawdex. It-triq twassalna fi Sqaq Warda, iż-żda qabel nidħlu fi, wara l-hajt tas-sejjiegh fuq il-lemin, naraw matmura. Din kienet il-mahżen ta' bidwi fejn kien jahżen il-ħsad biex imbagħad ikollu biex jagħleff lill-annimali.

Meta nimxu aktar 'il fuq, in-naha tax-xellug hemm tieqa tal-ħarrieġa fuq dar antika. Din tfakkarna kif kien jiżżewġu l-bużnanniet tagħna. Hija storja helwa li żgur iġġibilna tbissima. Fl-antik ix-xebbiet fti kien ikollhom čans li jagħżlu l-gharros tagħhom. Meta familja kien ikollha xebba għaż-żwieġ kienet tagħmel qasrija fuq il-ħarrieġa. Din tkun messaġġ għall-ġuvintur li jkunu interessati u għalhekk kienu jqabbdu

Tieqa originali bil-Harrieġa

l-huttab jew huttaba biex ilaqqa' l-familji. L-ewwel ma kienu jiddiskutu l-familji kienet id-dota. Jekk isir qbil fuq din, issir il-kitba taż-żwieg għand in-nutar u ż-żwieg isehħ.

Nimxu aktar 'il fuq u naraw aktar djar qodma. Fuqhom hemm twieqi tal-hadid maqlughin 'il barra mnejn wiehed jista' jittawwal. Xi djar fil-qalba tar-rahal, qabel kienu rziezet antiki hafna. Ir-razzett Malti kien mibni, mhux biss biex fih toqghod familja kbira, iżda kien ikollu kmamar ghall-animali domestiċi. Il-bieb tieghu kien ikun kbir biex ikun jista' jidhol karrettun. Il-bitha kienet tkun kbira u jkun hemm fiha t-taraġ ghall-kmamar ta' fuq, li kienu jsejhulhom 'id-dar'. Fil-kmamar t'isfel kienu jżommu l-animali. Illum dawn l-irziezet bil-kemm ghadek tagħrafhom ghaxx ġew irranġati. Fuq wahda mid-djar qodma f'dan l-isqaq naraw in-niċċa tal-Madonna ta' Trapani li hi l-unika wahda li hawn f'Malta. Id-dar tar-rokna fuq il-lemin hi tassegħi antika. Fuqha hemm skultura Għarbija u tidher li hi ta' dan il-perijodu. Hawn kienet toqghod Katerina Sammut, il-benefattriċi sinjura li l-kwadru tagħha narawh

fis-sagristija tal-knisja. Katerina Sammut twieldet fit-23 ta' Marzu 1828, mit-tieni żwieg ta' Franġisku Sammut u Maria née Camilleri. Kellha ohtha, Maria Grazzja li twieldet fis-7 ta' Mejju 1832, li kienet dahlet soru mas-sorijiet tal-Bon Pastur fi Franza, u tliet hutha ohra subien. Mill-ewwel żwieg tieghu ma' Katerina née Zerafa, Franġisku kelli iben wieħed li kien sar qassis, Dun Martin Sammut, u hadem hafna fil-parroċċa. Il-familja Sammut kienet sinjura hafna u billi ohtha kienet soru u hadd mill-familja ma

Niċċa tal-Madonna ta' Trapani

kien miżżewwieg. Katerina wirtet il-ġid kollu tal-familja. Fit-testment tagħha għand in-Nutar Calcedonio Gatt, halliet hafna minn dan il-ġid lill-Knisja tar-rahal u lis-Sorijiet tal-Bon Pastur. Fih hasbet ukoll fil-fqar tar-rahal, lit-tfal tal-istituti u halliet borża ta' studju għal dak iż-żagħżugħ li jixtieq isir qassis u ma jkollux flus. Ohtha, Madre Maria Grazzja del Nome di Gesù kienet dik li ġabet dawn is-sorijiet f'Malta wara li dawn kienu marru Corfū, fejn ma kinux milquġħin. Katerina mietet fl-4 ta' Awwissu 1913. L-isqaq iwassalna fi Triq il-Wiesgħa, li tinsab wara l-knisja fejn intemmu l-mixja tagħna.

Dar antika bi skultura Għarbija

Mixja Kulturali fil-Kampanja

Monument tal-Ewwel Kunsill Lokali

Ir-raba' mixja tagħna llum tkun parti fil-rahal u parti fil-madwar tieghu. Ntilqu mill-pjazza u naqbdu Triq San Nikola, li tibda minn ħdejn il-mafkar tal-ewwel Kunsill Ċiviku. Fuq dar nu.8 hemm lapida li tfakkar lil Frangesk Fenech, li kienet il-qabla tar-rahal għal aktar minn hamsin sena, qabel u wara l-ahhar gwerra dinjija. Kienet qabla ddedikata u ta' esperjenza kbira.

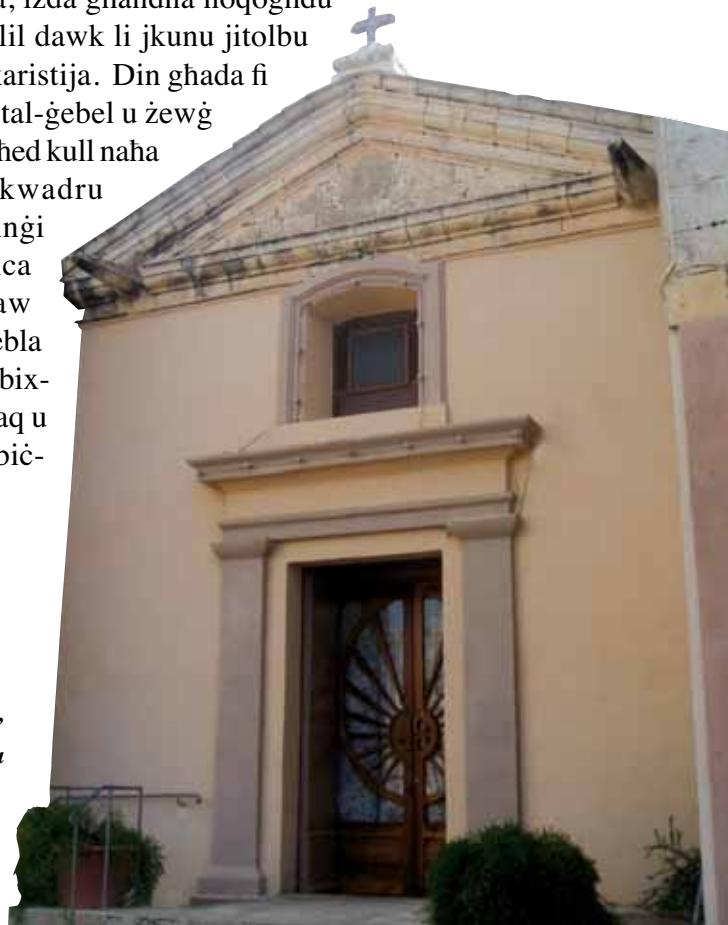
L-Uffiċċju tal-Kunsill Lokali

Kunsill Lokali Hal Ghargħur

Il-kariżma li kellha biex tfarrag l-ommijiet li tilfu t-tarbija tagħhom għadhom jiftakruha l-ommijiet anzjani tar-rahal. Ma ninsewx, l-imwiet tat-trabi kienu jiġru spiss f'dak iż-żmien. Fi sqaq nru.1 kien hemm forn iehor immexxi minn familja ta' furnara li kienu jagħmlu l-hobż mali għan-nies tar-rahal. Nimxu aktar 'l-isfel u naraw quddiemna l-bini uffiċċiali tal-Kunsill Ċiviku, minn fejn wieħed jista' jiehu kull informazzjoni relatata mar-rahal. Fih nistgħu nżżuru s-sala tal-Komunità, fejn attivitajiet soċċjali jkunu spiss organizzati.

Quddiem il-ġnien hemm il-kappella ta' San Nikola li nbniet orīginarjament fis-seklu hmistax. Meta żarha Mons. Pietru Dusina fl-1575, kienet fi stat hażin u kien ordna li titwaqqfa', iż-żda ftit wara għiet irranġata. Skond żjarat ohra tal-isfqijiet, din reġgħet għiet irranġata jew mibnija mill-ġdid fl-1656. Dan l-ahhar għiet restawrata biex inbidlet f'kappella tas-Sagrament li tkun miftuha kuljum. Nistgħu nidħlu narawha minn gewwa, iż-żda għandna noqogħdu attenti li ma ntelfux lil dawk li jkunu jitkolu quddiem Gesù fl-Ewkaristija. Din ghada fi stat originali, bl-artal tal-ġebel u żewġ bankijiet tal-ġebel wieħed kull naha tieghu. Madwar il-kwadru ta' San Nikola, impinġi minn Garpare Formica minn Piacenza naraw skultura artistika fil-ġebla maltija. Hija msaqqa bix-xorok fuq hnejjiet irraq u għandha l-paviment biċ-ċangatura.

*Il-Kappella ta'
San Nikola*

Id-dar li hemm qrib tagħha għandha gallerija tal-ġebel tas-seklu tmintax u fuqha nistgħu naraw ukoll is-sena meta nbniet, 1775. Il-bieb kbir li hemm qrib din id-dar jagħti ghall-kamra kbira msaqqfa bil-hnejjet li darba kienet mithna tal-miexi (centimolo), jiġifieri mithna tal-ġebel li kienet iddawwarha bhima. Il-kamra l-ohra bil-bieb isfar hi mahzen fejn iż-żgħażagħ li jghinu fix-xogħol tan-nar ghall-festa ta' San Bartolomew jippreparaw ix-xogħol tal-karta. Imbagħad l-esploživi jinħadmu fil-kamra tan-nar f'Wied id-Dis minn nies bl-esperjenza u llicenzjati.

L-Altar ta' San Nikola

Fuq in-naħa tal-lemin naraw Ģnien il-Paci. Xi hamsin sena ilu, hawnhekk inbena ġnien bil-bandli għat-tfal, iż-ċċida wara ġie abbandunat. Il-Kunsill Ċiviku rrangha dan il-ġnien u għamlu post deċenti ghall-mistrieh ta' kulhadd. Nistgħu nghaddu ftit tal-hin fuq xi bank għad-dell

Gallerija bid-data 1775 fuq l-arkata

Ġnien il-Paci

tas-sigħar. Meta noħorġu mill-bieb ta' quddiem tiegħu fi Triq San Ĝwann naraw ringiela bini mibnija fl-ahħar seklu. Inkomplu l-mixja tagħna lejn ix-xellug fi Triq San Ĝwann. Hawnhekk meta twessghet it-triq, fl-1955 instab sit arkeologiku interessanti hafna. L-ewwel ma dehret kienet il-parti t'isfel ta' magħsra Rumana taż-żejt taż-żebugħa tar-raba' seklu. Wara instabet ukoll ġebla kbira rettangulari b'żewġ hofriet ghall-hażna taż-żejt u l-pedament ta' kamra kbira forma ta' "L". Il-magħsra Rumana nistgħu narawha fid-Dar Rumana fir-Rabat iż-ċċida s-sit intilef darba għal dejjem.

Man-naħa tal-lemin tagħna hemm il-kappella ta' San Ĝwann Battista u c-ċimiterju tar-rahal. Il-kappella li naraw illum inbniet bejn l-1675 u l-1680 flok ohra antika hafna li xi storiċi jahsbu li kienet inbniet minn xi nies minn Celano, belt fl-Abruzzi l-Italja u kienet wahda mill-ewwel kappelli li nbnew wara t-tluq tal-Għarab minn Malta fl-1223. Ghalkemm l-istoriċi kienu jibbażaw il-kitba tagħhom fuq it-tradizzjoni, nafu tajjeb

li xi nies minn din il-belt kienu f' Malta f'dak iż-żmien. Il-qedem ta' din il-kappella jikkonfermah Mons. Pietru Dusina li żar il-kappella fl-1575. Min kiteb ir-rapport ta' din il-visita, kiteb li din kienet l-eqdem wahda tar-rahal u li kienet "antichissima" (qadima hafna). Barra dan, l-isqfijiet kollha li żaruha jikkonfermaw li hija qadima hafna.

Iċ-ċimiterju li hemm magħha hu qadim daqsha. Tant hu antik li Achille Ferris fil-ktieb tal-istoria tieghu:- "Descrizione delle chiese antiche di Malta" (1866) jsemmi lapida antika ta' qabar ta' isqof li kien indien hawn ghax miet meta kien jivvjaġġa u tniżżeł San Pawl il-Bahar.

Dan id-dfin straordinarju seta' kellu rabta mar-ritorn tal-Anjovini mill-kruċjata ta' Kartaghi (Tunis) tal-1270 immexxija mir-Re San Alwigi ta' Franzia. Din kienet telfa kbira u hafna minn dawk li marru jiġi għieldu mietu bid-disenterija waqt li kien sejrin lura. Fl-istess żmien kienu difnu xi whud minnhom fiċ-ċimiterju tar-Rabat f'Għawdex.

Fiċ-ċimiterju ta' San Ģwann kienu ndifnu wkoll dawk li mietu bil-pesta fl-1592-1593 u 1676. Sa 1-1937 dan kien għadu magħluq u d-dhul tieghu kien mill-kappella. Id-dfin kien isir fil-knisja parrokkjali iżda dawk li kienu jmutu bil-mard li jittieħed kien jidfnuhom hawn. Iċ-ċimiterju jkun miftuh nhar ta' Erbgha, nhar ta' Sibt, nhar ta' Hadd u tul ix-xahar ta' Novembru. Id-dhul tieghu ġie mibni mill-ġdid ftit ta' snin ilu, iżda ż-żewġ statwi li hemm fuq il-pilastri huma qodma hafna. Il-faċċata tal-kappella hija mibni bi stil sempliċi, żewġ pilastri fil-ġnub li fuqhom jistieh trianglu. Għandha wkoll kampnar li mill-ghamla tieghu jidher li nbena wara, u billi l-kappella hi ddedikata lil San Ģwann Battista, il-padrūn tal-kavallieri, fuqu hemm is-salib bi tmien ponot. Dan kien privileġġ u unur fi żmien il-kavallieri lill-kappelli u lill-knejjes iddedikati lil dan il-qaddis.

Il-Kappella ta' San Ģwann Battista

Iċ-ċimiterju tar-raħal īdejn il-Kappella

Inħallu dan il-bini storiku u nidħlu fi triq Mons Tumas Gargallo, li nsibuha max-xellug tal-kappella, biex immoru nżuru l-kampanja sabiha li biha hu mdawwar dan ir-rahal. It-triq hi msemmija ghall-isqof li waqqaf il-parroċċa ta' San Bartolomew fis-6 t'Ottubru, 1598 u mbagħad wettaqha b'kuntratt notarili fis-16 ta' Lulju, 1610, meta bdiet tahdem bhala parroċċa.

Fuq naħha wahda tat-triq hemm bini ġdid iżda n-naha l-ohra hemm l-ghelieqi mtarrġa bil-hitan tas-sejjieh li jżejjnu l-kampanja Maltija. Induru max-xellug biex nibdew mexjin ma' tul *Wied Anġlu*. L-ewwel ma naraw hi niċċa helwa tal-Madonna tad-Duluri u replika tal-knisja parrokkjali li kienu bnew ftit tas-snин il-żewġ bennejja rtirati, Carmelo Micallef u Bartolomew Fenech.

Hawnhekk, il-kumitat tan-nar tal-festa ta' San Bartolomew jorganizza l-festa tad-Duluri fl-14 t'Ottubru bhala ringrażżjament lill-Madonna wara sena ta' hidma fix-xogħol perikoluz tagħhom. Il-festa tibda bil-quddiesa ta' ringrażżjament u wara ssir festa tradizzjinali Maltija. Madwar in-niċċa u l-madwar tagħha jkunu mżejjna bid-dwal ikkulurit u fjakkoli fuq il-hitan tas-sejjieh. Il-festa ssir bil-bandu u l-logħob tan-nar.

Inkomplu l-mixja tagħna u ngawdu xena sabiha ta' *Wied Anġlu*. Dan il-wied fond għadu fl-istat naturali tieghu u l-bniedem għadu ma bena l-ebda struttura fih ghajr il-Victoria Lines li jaqsam il-wied minn naha ghall-ohra. Għalhekk insibu fih ghadd kbir ta' pjanti selvaġġi. Huwa l-post naturali fejn jghix il-merill, l-ghasfur nazzjonali ta' Malta. Dan ibejjet f'toqob fil-blat għoli. L-ghanja tieghu, li tixbah xi melodija ta' mušiċiż tajjeb, tidwi fil-fond tal-wied.

Mal-lemin tagħna hemm l-gheliqi mtarrġa ta' ma' ġenb l-gholja tal-Qortin jew il-Fanal kif isibuh in-nies tar-rahal. Sa mill-qedem il-

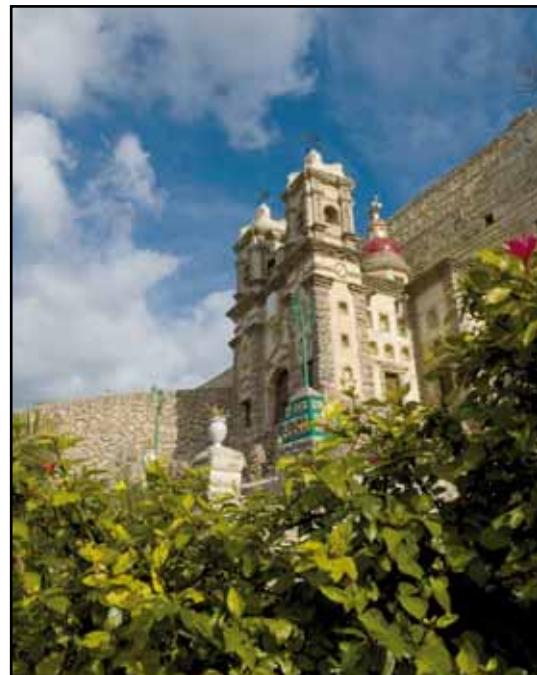

In-Niċċa tad-Duluri

bdiewa kienu jaġħtu isem lill-ghelieqi tagħhom jew lill-post fejn jinsabu. Dawn l-ghelieqi oriġinarjament kienu magħrufa bhala “ta’ Ben Rajmond” jew “ta’ Bir Rajmond”. Illum is-sidien tagħhom jafuhom bhala “ta’ Dun Rajmond”, waqt li l-bdiewa jafuhom bhala “ta’ Barramond”.

Il-Victoria Lines huwa hajt twil ta’ fortifikazzjoni li jaqsam ’il Malta mill-Lbiċċi ghall-Grigal li kienu bnew l-Ingliżi fl-1897 biex

Replika tal-Knisja

Dehra ta’ Victoria Lines fuq Wied Ħaż-żejt

jilqgħu l-attakki mill-art min-naha tal-Majjistral ta’ Malta. Qabel inkomplu l-mixja ma’ tul *il-Victoria Lines*, ejjew inżuru l-*Għar ta’ San Brinkat* li jinsab taht dan il-hajt, fit-triq li tagħti għall-*Magħtab*. Hawnhekk kien post ta’ biża’ kbir għan-nies tar-rahal ghax kienu jgħidu li jidhru xi spirti hžiena. Iżda meta xi sajjieda, li kienu jiastadu f’*Baħar iċ-Ċagħaq*, sabu kwadru tat-tila li juri lil San Pietru u San Brinkat (San Pankrazju Isqof ta’ Taormina) madwar Kurċifiss, u dendluu fil-ghar, dan sar post ta’ devozzjoni u n-nies insiet l-ispiri l-hžiena. Maż-żmien il-kwadru tqatta’ u sar ieħor bħalu skolpit fil-ġebla. Fl-ghar hemm bir u għalhekk l-istoriċi jaħsbu li kien abitat minn nies tal-qedem u minn xi eremiti fil-Medju Evu. L-gherien kienu l-ewwel djar tan-nies tal-qedem f’Malta u għalhekk qribhom insibu xi siti arkeoloġiči. Mhux wisq bogħod minn dan l-ghar fit-triq tar-Ramla tal-*Magħtab* hemm id-‘dolmens ta’ Hammut’. Dawn kienu l-ewwel l-monumenti tan-nies tal-qedem magħmulin minn żewġ blatiet weqfin u ohra minduda fuqhom. Huma tal-perjodu msejjah tat-tempji cimiterji ta’ Hal Tarxien (2500 u 1500 sena qabel Kristu) jiġifieri ta’ meta’ l-bniedem kien jaħraq il-mejtin u jiġbor l-irmied tagħhom fil-ġarar tal-fuħħar. Huma kienu jibnuhom fuq il-hofor li fihom jordmu dawn il-ġarar.

It-triq, li mir-rahal twasslek hawn, hija magħrufa minn nies tar-rahal bhala ‘t-triq tal-ġebla l-kbira’ ghax aktar ’l isfel mill-ghar ta’ San Brinkat kien hemm blata kbira hafna wieqfa li kienet inqatet minn mal-blat mijiet ta’ snin ilu, tgerbet u waqfet hemm. Iżda ftit snin ilu din il-blata waqghet waqt maltempata kbira u għalqet it-triq tal-*Magħtab*. Imbagħad tqattgħet u tneħħiet mill-post.

L-Għar ta'
San Brincat

Nerġghu lura biex nghaddu minn *Triq Ghaxxet il-Ğħajnej*, it-triq li tgħaddi ma' tul il-Victoria Lines. L-isem tagħha jixraqilha tassep għax minn hawn nistgħu naraw medda kbira tal-art tat-Tramuntana ta' Malta. Qabel inkomplu l-mixja tagħna ejjew inharsu lejn xi postijiet storici jew interessanti. Fuq in-naha tax-xellug f'Wied Anġlu hemm l-Għar San Pietru li darba kien il-knisja-ghar ta' San Pietru ta' Taħbi it-Targa. Taħtu

Il-Hajt tal-Widna

Kunsill Lokali Hal Għargħur

hemm “il-Widna” (radar primitiv) li kien bnew l-Ingliżi fl-1935 biex minnha jisimghu kmieni l-hsejjes tal-opri tal-bahar u tal-ajru tal-ghadu, f’kas ta’ attakk mill-art jew mill-ajru mill-Italja. Ftit ’il bogħod minnha hemm il-Kappella żgħira ta’ Santa Marja Tal-Magħtab mibnija fl-1646 qalb l-irziezet, djar u ghelieqi għammieha. Bejn ir-Ramla tal-Magħtab u Baħar iċ-Ċagħaq hemm it-Torri ta’ Qalet Marku, wieħed mit-tlettax-il torri li bena l-Granmastru De Redin (1657-1660).

Fuq in-naha tal-lemin tagħna hemm il-gholja *tal-Fanal* fejn l-Ingliżi kien bnew lanterna, biex tkun sinjal fuq l-art ghall-vapuri navali tagħhom meta jkunu resqin lejn Malta. Meta nimxu ftit niltaqgħu ma’ kamra zghira li kien bnew l-Ingliżi biex fiha jżommu l-ġeneratur tal-ellektiku li jagħti l-kurrent lil din il-lanterna. Taħtna naraw *Baħar iċ-Ċagħaq* u ftit ’il bogħod minnu hemm il-kappella żgħira ta’ *San Ģwann l-Evangelista* mibnija mill-Kjeriku Ĝwanni M. Portelli b’ringrazzjament għal weghħda li kien għamel. Meta kien jahdem fl-ghelieqi tieghu nduna li kien f’periklu kbir li jinqabbed ilsir mill-furbani li kienu niżlu l-art *baħar iċ-Ċagħaq*. Hu talab lil-San Ģwann u għamel weghħda, fil-waqt li tela’ jistahba fuq siġra. Il-furbani ma ndunawx bih u hallewħ fil-kwiet.

Dehra tat-Torri ta’ Qaqħlet Marku

Din l-Art Helwa

Il-Kamra tal-Generatur fuq Victoria Lines

Meta nimxu aktar 'il quddiem naraw *Wied id-Dis* u *l-Fortizza tal-Madliena* fuq għolja. Il-bini li neltaqgħu mieghu imdawwar bil-hajt tas-sejjieħ hu bini militari li bnew l-ingliżi biex fis, fil-gwerra, jżommu truppa suldati. Barra l-kamra tal-ghasssa, li nistgħu narawha, hemm kamra kbira mibnija taht l-art. Minn hawn it-triq tghaddi mal-ġenb *tal-Wied ta' Santa Marija taż-Żellieqa*.

Dan il-wied żgħir hu kollu ghelieqi mtarrġa bil-hitan tas-sejjieħ. Meta nimxu biċċa sewwa tat-triq naraw *il-kappella ta' Santa Marija Taż-Żellieqa* bis-siġar taż-żebug antiki quddiemha. Kif tiġiċċa din it-triq induru fuq il-lemin biex nitilgħu t-telgha ta' *Triq il-Ġnien*. F'din it-triq neltaqgħu ma' ffit djar qodma max-xellug u ghelieqi mtarrġa mal-lemin. Dar nu.22 hi dar tipika tal-kampanja Maltija tas-seklu dsatax u fuq il-bieb tagħha naraw is-sena meta nbniet, 1809. L-ewwel sqaq fuq ix-xellug, *Sqaq Sofia*, hu msemmi għaż-żewġ ulied bniet tar-Re Gorg III li kienu, Princess Augusta Sofia ta' Wales u Princess Sofia Matilda.

Aktar 'il fuq insibu pjazza żgħira magħrufa minn nies tar-rahal bhala "id-Dejma", l-isem tar-Regiment tal-Milizja tas-seklu hmistax li kien jgħasses il-kosta. Dan kien il-post fejn jiltaqgħu s-suldati qabel imorru ghall-ġall-ġasssa. Id-Dejma kienet il-lieva ta' dak iż-żmien. L-irġiel

Il-Kappella taż-Żellieqa

kollha bejn is-sittax u l-hamsa u sittin sena, barra ftit ecċeżżjonijiet, kien ikollhom jinkitbu fiha. Ir-registru ta' dan ir-regiment għas-sena 1420 hu dokument importanti miżムm fl-arkivju tal-Katidral tal-Imdina. Fih insibu informazzjoni dwar in-nies li kienu minn dan ir-rahal. Dawn huma mniżżla ma' dawk tal-Madliena li kienet tisseqħha Casal Samudi u li kienet titqies bhala parti mir-rahal. Fil-lista nsibu li kienu erba' u erbghin u billi hemm xi noti wara isimhom, nafu li hafna minnhom kienu nies tas-sengħha u kienu jaġi jisparaw. F'din il-lista nsibu ħejel bejn wieħed u iehor ta' kemm kien hawn nies fir-rahal. Fir-registru tal-milizja tal-1420 insibu li hamsa biss kellhom it-trasport tagħhom (ħmar jew ziemel) u għalhekk l-ohrajn kienu jiltaqgħu hawn biex imorru ma' dawk li għandhom trasport.

Id-Dar tal-Kappillan

Re tal-Belġju. Fil-5 ta' Novembru, 1817, kellha iben li miet ffit wara li twieled u jumejn wara mietet hi ukoll. Difnuha fil-Kappella ta' San ġorġ, fil-Kastell ta' Windsor bil-prinċep ċejken fejn saqajha.

It-triq l-ohra hi *Triq Ferdinand*, imsemmija ghall-ahhar Granmastru tal-l-Ordn ta' San ġwann, Fra. Ferdinand Von Hompesch. Wahda mid-djar qodma li se naraw hi "id-Domus Curialis", id-dar tal-kappillan, dar sabiha tas-seklu tmintax. Din kienet ir-residenza ta' Don Giovanni Gafa' u l-mara tieghu. Dan kien kjeriku miżżewwiegħ li mexxa n-nies tar-rahal fl-imblokk tal-Franciżi u kien ukoll ir-rappreżentant tar-rahal fi żmien l-Inglizi. It-testment tieghu, li bih halla d-dar ghall-kappillan, juri wkoll l-imhabba li kellyu ghall-fqar u ghall-knisja.

Il-Kappillan hu persuna importanti għar-rahal. Barra li jmexxi l-liturgija fil-knisja, jamministra s-sagamenti, jassisti lill-morda u jikkumpanja lill-mejtin sal-post tal-mistieħ, huwa l-kustodju tal-propjetà kollha tal-knisja u tal-wirt artistiku li hallew l-antenati. Hu l-kustodju tal-arkivju tal-parroċċa fejn hemm dokumentata informazzjoni prezjuża tal-antenati.

L-ewwel sqaq f'din il-pjazza kien imsemmi *Sqaq San ġorġ* ghall-padrūn tal-Ingilterra, iżda ismu inbidel għal *Triq Fidiel Zarb*, eroj tal-Aħħar Gwerra. Kien suldat fuq il-kanuni f'Kalafrana u nqatel ma' shabu fl-20 ta' Lulju, 1942 meta balla tal-ghadu splodiet qrib tagħhom. Is-sqaq l-ieħor, *Sqaq Charlotte* hu msemmi għall-Principessa Charlotte Augusta ta' Wales, il-principessa sfortunata bint il-Prinċep Gorg Augustus Fredrick ta' Wales, li wara sar ir-Re ġorġ IV, sakranazz magħru u mohhu fin-nisa. Din kienet iżżewwġet lill-Prinċep Leopold li wara sar

Qabel nispicċċaw il-mixja tagħna fuq ix-xellug naraw niċċa helwa tal-Madonna tal-Kunċizzjoni. Dawk l-imsiemer li hemm imwahħlin fiha kienu biex jiddendlu magħhom tazzi taż-żejt żgħar u kienu jixgħelu hom fil-festa. Minn hawn nidħlu fi *Triq Mons. L Catania* li wassalna fil-pjazza fejn intemmu l-mixja tagħna.

Il-hajja mħaż-żejjha tal-lum ittellifna hafna milli napprezzaw is-sbuhija tal-irħula qodma bhal Hal Ghargħur, billi nghaddu mit-toroq tagħhom bil-ghaqgħla u ma nieqfux biex inharsu lejn dak kollu li jagħmel ir-rahal Malti. Tajjeb għalhekk li nieqfu mix-xogħol tagħna biex inqattgħu fit-tit sħaqqa mar-rahal, bhal ma għamilna tul dawn il-mixjet kulturali. Tgħallimna hafna fuq dan ir-rahal billi għaddejna mill-qalba tiegħu u dorna dawra mal-kampanja tiegħu, imżewqa bil-kuluri naturali. Żgur li ma niżbaljawx jekk ngħidu: **Hal Ghargħur hu raħal li jsaħħrek.**

Niċċa tal-Immaculata Kunċizzjoni

Hal Għargħur
"Excelsior"

BEST
Print
CO. LTD.
OFFSET AND LETTERPRESS PRINTERS

Din I-Art Helwa

Manuel Bezzina Co. Ltd.
Għargħur - Import & Export
Agricultural Products